

uitgesloten dat er eerdere initiatieven zijn geweest. Het wel en wee van deze fabrieken wordt onderzocht door steeds te kijken naar de motieven voor een vestiging in het betreffende land, de financiering en de organisatie. Ook wordt, voorzover het archiefmateriaal het toelaat, gekeken naar de bedrijfsresultaten. Uit de berekeningen van Knaap blijkt dat de buitenlandse vestigingen per saldo toch ruim 1,7 miljoen gulden tussen 1871 en 1892 hebben bijgedragen aan het financiële resultaat van de firma. De fabrieken in Duitsland waren rendabeler dan die in Rusland en Oostenrijk-Hongarije. Een verklaring kan zijn dat Scholten al vroeg in de geschiedenis van het bedrijf begon met de verkoop van aardappelmeel en derivaten naar Duitsland en door zijn handelsreizen het land goed leerde kennen.

Door de systematische aanpak ontstaat een duidelijk beeld van de multinational Scholten en dat is een sterk punt van dit proefschrift. Daarnaast is Knaap niet uitsluitend positief over Scholten als ondernemer. Hij was weliswaar een pionier en bezat alle bekende eigenschappen van een grote ondernemer, toch maakte Scholten ook fouten, zoals bij de keuze van de vestigingsplaatsen van de buitenlandse fabrieken. Scholtens concurrentievoordelen in Groningen dacht hij eenvoudig te kunnen exporteren naar andere landen, maar dat bleek een vergissing. De wijze van inkoop van aardappelen, de organisatie van het transport, de problemen met het afvalwater en toenemende regels van de overheid, gaven problemen. Ook blijkt uit het boek dat er grote culturele verschillen waren, waarvoor Scholten geen oog had of tenminste geen begrip kon opbrengen. Het resultaat was dat de buitenlandse vestigingen veel minder succesvol waren dan gehoopt. Scholtens centralistische aanpak, hij bemoeide zich werkelijk overal mee, werkte tegen hem en als het niet ging zoals hij wilde, dan ontsloeg hij de directeur of sloot de fabriek.

In de hoofdstukken wordt steeds een koppeling gemaakt met de theorievorming over multinationals, die in de inleiding uitgebreid aan bod komt. Als eerste worden de concurrentievoordelen van Scholten op de thuismarkt vastgesteld en vervolgens de voordelen van een vestiging in het buitenland. Combinatie hiervan zou dan een verklaring kunnen geven voor de ontwikkeling van het bedrijf tot multinational. Het toepassen van het 'eclectisch paradigma' van J. Dunning, om de buitenlandse expansie te verklaren, is echter niet eenvoudig, vooral niet het idee van internalisering van transactiekosten. Het vertalen daarvan in 'verkoopkosten' (148), zoals Knaap doet, is echter niet juist.

De meeste studies over multinationals gaan over industrieën, maar vrijwel nooit over deze periode en niet over een Nederlands bedrijf. De studie van Knaap is daarom een aanwinst voor het onderzoek naar multinationals. Rekening houdende met de toestand van het archief van Scholten, ongeïventariseerd, kan men alleen bewondering hebben voor de hoeveelheid gegevens die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen.

Ferry de Goey

B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2003, 400 blz., ISBN 90 5260 115 1).

De negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse liberale leiders staan na jaren van vergetelheid weer in de belangstelling. Van J. R. Thorbecke verscheen in 2004 een intellectuele biografie, en aan een 'klassieke' biografie wordt gewerkt. Ook van P. W. A. Cort van der Linden, de liberale regeringsleider tijdens de Eerste Wereldoorlog zal een biografie verschijnen.

N. G. Pierson en W. de Beaufort leven voort dankzij hun dagboeken, waarvan veelvuldig gebruik wordt gemaakt. Toch dreigen markante persoonlijkheden als Sam van Houten, Hendrik Drucker, Johannes Kappeyne van de Coppello en Arnold Kerdijk in de biografische vergetelheid te belanden. De Teldersstichting, het wetenschappelijke bureau van de VVD, bracht in 1993 een bundel uit met veelal uitstekende biografische artikelen over de voornaamste liberale voormannen, maar daarmee leek voor een aantal van hen het kruit verschoten. Voor veel van deze liberalen geldt dat hun papieren nalatenschap maar klein of zelfs afwezig is. Het Nationaal Archief beschikt over bescheiden collecties van een aantal van hen, alsmede van wat mindere goden, maar omvangrijke archivalia en egodocumenten ontbreken goeddeels.

Hendrik Goeman Borgesius was jarenlang leider van de Liberale Unie, in het kabinet Pierson-Röell één van de succesvolste wetgevers ooit, en daarna geruime tijd voorzitter van de Tweede Kamer. Het gebrek aan primair bronnenmateriaal heeft Bert Wartena ertoe gezet diens leven te reconstrueren aan de hand van zijn geschriften. Daar Borgesius als journalist en politicus zeer veel schreef, en bovendien als kamerlid en minister in het parlement uitgebreid aan het woord is geweest, is de ontwikkeling van zijn denken goed te volgen. Het boek van Wartena biedt een welhaast uitputtend overzicht.

Maar daarmee is het nog geen biografie. Het is een reconstructie van de openbare politieke opvattingen en handelingen van Borgesius. Uiteraard komt daarbij de interactie met zijn politieke omgeving aan de orde. Maar zijn persoonlijkheid blijft, enkele momentopnamen daargelaten, buiten beeld. Na lezing van deze biografie weten wij veel over Borgesius' gedachtegoed, maar vrijwel niets over zijn karakter.

Wartena heeft dit willen ondervangen door als voornaamste drijfveer in Borgesius' leven en werk zijn sociale bewogenheid te plaatsen. Borgesius' leven was gewijd aan het leggen van het fundament van de verzorgingsstaat, stelt Wartena. In een aantal gecombineerde besprekingen in dag- en weekbladen van Wartena's boek en mijn vrijwel gelijktijdig verschenen studie over sociale politiek (*Vrij van wat neerdrukt en beklemt*) is al benadrukt dat mijn visie haaks staat op die van Wartena. Mijns inziens was de sociale wetgeving van de sociaal-liberalen, met Borgesius als voorman, een afgerond project, en stonden zij zeker geen vergaande staatsinterventie in de sociale verhoudingen voor.

Wartena voert voor zijn these, die pas ontvouwd wordt in het merkwaardig slordig geredigeerde slothoofdstuk, ook geen onderbouwing aan. Tegen zijn these van steeds voortgaande staatsinterventie zijn echter gemakkelijk argumenten aan te dragen. De woningwet, de belangrijkste sociale wet waarvoor Borgesius verantwoordelijk was, beoogde een decentrale uitvoering (door de gemeenten) van de regulering van de kwaliteit van woningen, binnen algemene wettelijke eisen, en zeker geen versterking van de staatsverantwoordelijkheid voor het sociale. De ongevallenwet kwam tot stand dankzij het geduld en de politieke lenigheid van Cornelis Lely, die aanvaardde dat de uitvoering van deze verplichte verzekering geen staatsmonopolie zou zijn. Als er al een minister was die, ongewild, de basis heeft gelegd voor verdergaande staatsinterventie, dan was dat N. G. Pierson, die met zijn inkomstenbelastingwet uit 1893 het kader ontwierp voor de financiering van door de staat te ontplooiën activiteiten. Maar Pierson was nu juist weer geen groot voorstander van directe sociale staatsinterventie.

Wartena's karakterisering van Goeman Borgesius als een bevlogen idealist die werd gedreven door bekommernis om de sociale ellende in zijn tijd staat ook haaks op de visie van Henk te Velde op Borgesius in de eerdergenoemde Teldersstichting-bundel. Te Velde schetst Borgesius daarin als een succesvol pragmaticus, en bij uitstek als een man van de negentiende-eeuwse politieke mores. Wartena heeft zich voorts bijzonder weinig gelegen laten liggen aan min of meer recente studies over het liberalisme in de negentiende eeuw, zoals Remieg Aerts' studie

De letterheren (1997), Te Velde's dissertatie *Gemeenschapszin en plichtsbef* (1992), of Siep Stuurmans *Wacht op onze daden* (1992). Op zijn minst had Wartena zijn visie op Goeman Borgesius moeten toetsen aan de analyses van de permanente crisis in het liberalisme in deze studies. Dat had een scherper oordeel opgeleverd over de betekenis van Borgesius, en daarmee naar alle waarschijnlijkheid een betere biografie. Wat Wartena heeft geleverd is een chronologische reconstructie van het openbare leven van Goeman Borgesius, nuttig als naslagwerk (met de daartoe noodzakelijke indices), maar noch de persoon van Borgesius, noch de dynamiek van de politiek in zijn tijd, komen tot leven. Daarmee is dit boek in zekere zin een stap terug. De onmiskenbare bewondering van Wartena voor zijn protagonist heeft helaas geleid tot hagiografie. Goeman Borgesius was zeker een van de belangrijkste liberale politici rond de vorige eeuw. Maar vader van de verzorgingsstaat was hij niet.

Dirk Jan Wolffram

G. Dorren, *Door de wereld bewogen. Geschiedenis van de Nederlandse missionarissen van het Heilig Hart (MSC)* (Hilversum: Verloren, 2004, 374 blz., ISBN 90 6550 813 9).

De geschiedenis van de Nederlandse tak van de missionarissen van het Heilig Hart (meestal aangeduid met de afkorting 'MSC') is typerend voor een recent afgesloten periode in de geschiedenis van het Nederlandse rooms-katholicisme. De congregatie ontstond in Frankrijk, te Issoudun (dept. Indre) in de jaren 1850. Gedwongen door anticlericale regeringsmaatregelen verhuisde de toen nog kleine gemeenschap naar Nederland, in casu het indertijd door en voor aartsbisschop Zwijsen gebouwde 'Huize Gerra' te Haaren (N.-B.). Van daaruit zwerfde zij uit over de wereld. De historica Gabrielle Dorren heeft in opdracht van het bestuur van de Nederlandse afdeling ('provincie') de geschiedenis daarvan beschreven. Zij kon daarbij gebruik maken van een uitgebreid archief (170 m), van interviews en van de resultaten van een enquête die in 2001 onder (oud-)MSC-ers is gehouden.

De congregatie is eigenlijk steeds gekenmerkt geweest door een 'sterke missionaire gerichtheid.' (11) Het is dan ook niet verwonderlijk dat het verhaal van het evangelisatiewerk overzee, met name in het huidige Indonesië, in Oceanië, de Philippijnen en Brazilië het meest spectaculaire element vormt in het door de schrijfster ontworpen even kaleidoscopische als fascinerende beeld. Voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Nederlandse overzeese expansie is vooral van belang wat medegedeeld wordt over het in het huidige Irian Jaya verrichtte pionierswerk, waar onder meer Petrus Vertenten door een goed opgezette campagne tegen het daar heersende venerisch granuloom het volk der Marind-anim voor uitsterven behoedde, en over de arbeid op het zoveel hoger ontwikkelde Java. Dit relaas wordt afgesloten met een beschrijving van de oprichting van een Indonesische MSC-provincie. Daarmee kon de congregatie terugzien op een geslaagd proces van 'indonesianisatie'. Het hoofdaccent van de activiteiten in Nederland heeft begrijpelijkerwijze lang gelegen bij de werving en opleiding van personeel voor het missiewerk. Daarvoor functioneerden lange tijd diverse studiehuisen, zoals te Stein, Velzen en Heino (op kasteel 'Het Nijenhuis', dat in de jaren 1930 aan zijn woonbestemming was onttrokken). De MSC hebben echter ook al vroeg geëxperimenteerd met de vorming van wat genoemd wordt 'eigenlands kader' en opleiding van deze krachten in hun geboorteland. Al vóór de Tweede Wereldoorlog werd de eerste Javaan tot priester gewijd, in 1944 de eerste inwoner van de Kei-eilanden.

In Nederland hebben de paters-MSC zich ook beziggehouden met wat men tegenwoordig